

KUZEYBATI İRAN’DA ÖNEMLİ BİR YERLEŞME: HASANLU

Nezahat CEYLAN*

ÖZ: Hasanlu, İran’ın kuzeybatısında yer alan Hasanlu, Urmiye Gölüne 12 km uzaklıkta yer almaktadır. Bölgenin doğusunda Urmiye ve Uşneviye, batısında Sulduz ovası bulunmaktadır. Hasanlu Sulduz Ovasını kontrol etmektedir. Hasanlu Asur yıllıklarında Gilzanu ülkesi olarak adlandırılmaktadır. Hasanlu ile ilgili en geniş ve kapsamlı çalışmalar Pensilvanya Üniversitesinin yaptığı “Hasanlu Projesi” dir. Hasanlu Projesi kapsamında 10 yapı katı tespit edilmiştir. M.Ö. 6000’den başlayan tarihi İslami devre kadar devam etmektedir. Hasanlu’da III B katı M.Ö. 700 - 600 tarihlerini vermektedir. Urartu dönemine gelen bu yapı katında bulunan eserlerden anlaşıldığına göre Hasanlu’nun o dönem adının “Mešta” olduğu anlaşılmıştır. Hasanlu Kuzeybatı İran’ın kronolojisinin oluşmasında önemli bilgiler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hasanlu, Urartu, Uşneviye, Sulduz, Urmiye, Kuzeybatı İran, Mešta

AN IMPORTANT SETTLEMENT IN NORTHWESTERN İRAN: HASANLU

ABSTRACT: Hasanlu is located in the northwest of Iran and 12 km away from Lake Urmia. There is Lake Urmia and Ushnu in East of Hasanlu and Sulduz valley in the western part. Hasanlu controls Sulduz valley. Assyrian annals mentioned Hasanlu as Gilzanu State. The most extensive research on Hasanlu was “Hasanlu Project”, which was conducted by Pennsylvania University. 10 layers was discovered within the scope of Hasanlu Project. Hasanlu had existed from 6000 B.C. to Islamic history. The III B layer in Hasanlu gave the dates of 700 - 600 B.C. According to the artifacts that found in III B layers, Hasanlu was named as “Mešta” in Urartian period. Hasanlu area provides vital informations for creating the chronology of Northwest Iran.

Keywords: Hasanlu, Urartian, Ushnu, Sulduz, Urmia, Northwest Iran, Mešta

* Dr.

Giriş

İran'ın kuzeybatısında yer alan Hasanlu, Urmiye Gölü'ne 12 km mesafede olup Hasanlu ve Eminlu köyleri arasında bulunmaktadır. Bölgenin doğusunda Urmiye Gölü ve Uşneviye, batısında Suldüz Ovası yer almaktadır. Kafkasya ve Azerbaycan'ın güneyinde konumlanan Hasanlu kültür katmanlarıyla (IV. ve V. Hasanlu) Suldüz Ovası'nı kontrol etmektedir.¹

Hasanlu, Asur kaynaklarında Gilzanu ülkesinde konumlanıyordu. Salvini'ye göre Gilzanu ülkesi, Urmiye Gölü'nün batı kıyısında yer almaktaydı.² Reade, Gilzanu'nun Uşneviye olabileceğini belirtmiştir.³ Asur'un kuzeydeki komşuları Kumme, Muşaşir, Hubiškia ve Gilzanu'dur. II. Asurbanipal'in Kalhu'daki ikamet yerinin açılış törenine bu dört ülkenin kralları davet edilmiştir.⁴ Asur insan emeği, maden, sığır ve atı da içine alan hammaddeleri elde etmek için Gilzanu bölgesine gitmiştir. Gilzanu bölgesi Asur'a en iyi atlarını göndermiştir.⁵ Asur kaynaklarına ait bir yazıtta bu durum şu şekilde ifade edilmektedir:⁶

Tummu ülkesinden ayrılarak Kurruru ülkesine indim. Kurruru ülkesinin, Simesi Ülkesinin, Ulmania ülkesinin, Simerra Ülkesinin, Adaus Ülkesinin, Hargaya Ülkesinin, Harماسaya Ülkesinin tributu atları, katırları, öküzleri, koyunları, şarap (ve) bronz kapları – aldım. Onlara angarya işler yükledim. Kurruru Ülkesinde iken Assur'un, efendimin ihtışamı Gilzanu ve Hubiškialıları ezdi (ve) onlar, atları, gümüşü, altını, kalayı, bronzu ve bronz kapları tribut olarak bana getirdiler.

Hasanlu sit alanında, en geniş ve kapsamlı incelemeyi Pensilvanya Üniversitesi'nden Dyson'un yönetimindeki kazı ekibi 1959-1974 yılları arasında yapmıştır. Çalışma "Hasanlu Projesi" olarak bilinir. Bu çalışma, İran İslami devrimine kadar devam etmiştir. Pensilvanya Üniversitesi'nin çalışmaları, Kuzeybatı İran için önemli bir katkı sağlamıştır. Hasanlu Projesi kapsamında 10 tabaka tespit edilmiştir (Hasanlu X- I). Tespit edilen tabakalar Neolitik dönemlerden, İslami zamanlara kadar süreklilik

¹ T. Cuyler Young, "The Iranian Migration into the Zagros" *Iran* V, 1967, s. 48 vd.

² Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul, 2006, s. 35.

³ E. Julian Reade, "Hasanlu, Gilzanu and related Considerations" *AMI* 12, 1979, s. 175 vd.

⁴ A. Kirk Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions II*, Wiesbaden, 1976, s. 172 vd.

⁵ Stephan Kroll, "İran'daki Urartu Şehirleri" *Urartu. Doğu'da Değişim*, İstanbul, 2011, s. 156

⁶ ARAB, I, no. 440; Hakan Sivas, *Urartu ile ilgili Assur Kaynakları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1991, s. 47 vd.

göstermiştir. Daha sonraki çalışmalar ise New York Metropolitan Sanat müzesi tarafından yapılmıştır.⁷ Kazı çalışmaları, 2000- 2001 yıllarında merkezi tepede devam etmiştir.⁸

Hasanlu'da yapılan kazı çalışmaları hiç şüphesiz ki Kuzeybatı İran'ın kronolojisi açısından belirleyici özellik taşımaktadır. Bu konuda yoğun çalışma yapan Dyson, 1956'dan 1962'ye kadar olan çalışmalarının sonucu olarak Demir Çağı, I-II-III. Dönem olarak tanımlamıştır.⁹ Young ise kronolojik olarak dönemi 3 bölüme ayırmıştır. Erken Batı Keramik Grubu, Geç Batı Gri Keramik Grubu, Geç Devetüyü Keramik Grubu.¹⁰

Karbon 14 tahlillerine göre Hasanlu V'in yapı katı M.Ö 1350 tarihini vermektedir. Dyson bu dönemi, kıyaslı kronoloji levhasında, M.Ö 1450'ye tarihlemektedir.¹¹ Dyson kronolojisine göre Hasanlu'nun yapı katları şöyledir;

- X. Devre 6000 ve 5000 arası
- IX. Devre 5000 ve 4500 arası
- VIII. Devre 4500 ve 3000 arası
- VII. Devre 3000 ve 2000 arası
- VI. Devre 2000 ve 1450 arası

⁷ Oscar W., Muscarella, "Hasanlu 1964", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Sayı 25, 1965, s. 121 vd.; Oscar W., Muscarella, "Hasanlu in the Ninth Century B.C. and Its Relations with Oth Cultural Centers of the Near East", *AJA* 75, 1971, s. 263 vd; H. Robert Dyson, "The Architecture of Hasanlu: Periods I to IV", *AJA* 81/4, 1977a, s. 548 vd.

⁸ Khatip Şehidi, "Investigations of Hasanlu and reconsideration of its upper strato", *International Journal of Humanities of the Islamic Republic of Iran* 13/ 3, 2006, s. 17 vd.

⁹ H. Robert Dyson, "Problem of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu", *JNES* XXIV, 1965, s. 211.

¹⁰ Çeşitli bilim adamları, Kuzeybatı İran'ın kronolojik terminolojinin uygulanması ile ilgili problemler yaşamışlardır. Konu ile ilgili geniş bilgi için bak; Oscar W., Muscarella, "The Iron Age at Dinkha Tepe, 1966", *MMAJ* - 9, 1974, s. 79; Oscar W., Muscarella, "North-Western Iran: Bronze Age to Iron Age." *Anatolian Iron Ages* 3, A. Çilingiroğlu, D.H. French (ed) Ankara: BIAAM 16, 1994, s. 140; Vincent, C. Pigott, "The Question of the Presence of Iron I Period in Iron, In Mountains and Lowlands" *Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia*, ed.L.D. Levine and T.C. Young, Jr., 1977, s. 209 vd.; Ernie, Haenrinck, "The Iron Age in Guilan: Proposal for a Chronology. In Bronze- Working Centres of Western Asia c. 1000- 539 B.C", ed. J. Curtis, 1988, s. 64; Stephan Kroll, "Habur Ware im Osten oder: Der TAVO auf Irrwegen im Iranischen Hochland In Beitrage zur altorientalischen Archologie und Altertumskunde", ed. P. C. Calmayer, K. Hecker, L. Jakop – Rost and C. B. F. Walker, Wiesbaden- Harrassowitz, 1994, s. 163; D. Michael Danti, "The Late Bronze and Early Iron Age In Northwestern Iran", *Ancient Iran* (ed. D.T. Potts), 2013, s. 331.

¹¹ Dyson, H. Robert, " Hasanlu et les Vallees de Solduz et Ushu, Douze Annees D'Exploration, *Archeologie Vivante* 1/1, 1968, s. 83 vd.

- V. Devre 1450 ve 1250 arası
 IV. Devre 1250 ve 800 arası
 IIIB Devresi 700 ve 450 arası
 IIIA Devresi 400 ve 300 arası
 II. Devre Partlardan önce- 300
 I. Devre İslami dönem

Bu konuda farklı görüş sunan Danti'nin Hasanlu için verdiği kronoloji ise şu şekildedir:¹²

M.Ö. I. VE II. BİNDE HASANLU'NUN KRONOLOJİK SIRALAMASI			
M.Ö.	Dönem	Horizon	Hasanlu
550-300	Akhamenid Demir IV	Klasik Üçgen Çanak Çömlek	IIIa/II
800-550	Demir III	Geç Devetüğü Çanak Çömlek	IIIb
	Demir III Urartu	Ziwiye Çanak Çömlek Geç Devetüğü Çanak Çömlek Urartu	IIIc
1050-800	Demir II	Geç MBW	IVb
1250-1050	Demir I	Orta MBW Boyalı Çanak Çömlek Kuzey	IVc
1450-1250	Geç Bronz Dönemi	Erken MBW Boyalı Çanak Çömlek Kuzey	Geç V
	Erken Geç Bronz	Erken MBW Boyalı Çanak Çömlek Kuzey	Erken V
1600-1450	Orta Bronz III	Erken MBW/ Çok Renkli Boyalı Çanak Çömlekler	VIa
1700-1600	“Terminal MB II”	Boyalı Çanak Çömlekler Erken MBW	VIb
1900-1700	Orta Bronz II	Boyalı Çanak Çömlekler	VIb
2100-1900	Orta Bronz I	Basit Çanak Çömlekler Boyalı Çanak Çömlekler	VIc

Dyson'un Kronolojisine göre Hasanlu'nun yapı katları

¹² Danti, D. Michael, “The Late Bronze and Early Iron Age In Northwestern Iran”, *Ancient Iran* (ed. D.T. Potts), 2013, 327 vd.

X. Hasanlu: Hasanlu'nun en eski yerleşim dönemi X. Hasanlu ya da Hacı Firuz'dur. M.Ö 6000-5000 yılları arasındadır. Bu dönemin çanak çömlekleri, fırınlanmamış, kahverengi ya da kırmızı bezemeli, kil astarlı ve saman katkılıdır.¹³

IX. Hasanlu: İran'da Dalma Tepe olarak bilinir. M.Ö 5000- 4500 yılları arasına tarihlenir. Bu dönem Piz Dili, Hacı Firuz, Sivan Tepe, İran'ın batısındaki Kengaver'e kadar olan bölgede görülmüştür.¹⁴

VIII. Hasanlu: Piz Dili Dönemi olarak bilinir. Sulduz deresinin Kuzeydoğu köşesinde Hasanlu tepesinin 6. km'sinde yer almıştır. Piz Dili'ndeki nakışlı, bitki katkılı kaplar ile XIII- XII Gavra'nın kapları birbirine oldukça benzerdir.¹⁵ Ayrıca kalıntılar, Mezopotamya'da IV. Obeyd, Erken Uruk, Gavra ve IV. Obeyd ile benzerlik göstermektedir. VIII. Dönem Dyson'ın¹⁶ tarihlemesinde 4500-3000 yılları arasını kapsamaktadır.

Piz Dili'nin çanak çömlekleri el yapımı olup, bitki katkılı ve kabadır. Çanak çömlekler çeşitli derecelerde pişirilmişlerdir. Nakışlı olan çanak çömlekler çoğunlukta kaydedilmiştir. Bu çanak çömleklerin koyu kahverengi ve parlak kahveye benzer kırmızı renkte olduğu görülmüştür. Bu renklerin çeşitliliği pişirilmedeki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Piz Dili çanak çömleklerinin süsleme şekilleri; Eşit yatay bantlar, yatay bantlar içinde bir birine bağlı üçgen sıralar, yatay bantlar içinde içi dolu daire sırası, birbirini kesen hatlar ve bantlar üzerinde sade hayvan motifleridir.¹⁷

VII. Dönem Hasanlu (yaklaşık M.Ö 3000- 2000): Turuncu çanak çömlekleri ile bilinir. Zaman olarak M.Ö 3000- 2000 yılları arasına tarihlenmiştir. Karaz kültürü ile çağdaştır. Ancak bu kültür ile çanak çömlek benzerliği yoktur. Hacı Firuz mezarlığında VII Dönem Hasanlu kültürüne rastlanmıştır.¹⁸

¹³ Ekber Perfereç, *İran'ın Kuzeybatısının Demirçag İncelemesi, Erdebil'in Şehriyar Bölgesi ve Çevresindeki Kalelerin Çalışılması*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Tarbiat Modares Üniversitesi, Tahran 2007, s. 105.

¹⁴ Carol Hamlin, "Dalma Tepe", *Iran Vol 13*, 1975, s. 111; Perfereç, *age.*, s. 101.

¹⁵ Perfereç, *age.*, s. 105.

¹⁶ Dyson, 1957 ve 1958 yıllarında Urmiye'nin güneybatısında İran'ın Kalkolitik kültürünü belirlemek açısından önemli çalışmalar yapmışlardır. Konu ile ilgili bak: Dyson, *agm.*, (1968), s.86; H. Robert Dyson, - T. Cuyler, Young, "Pisdeli Tepe", *Antiquity XXXIV*, no.133, 1960, s. 19 vd.

¹⁷ Kerim Hacıade, *A Study of Urartian Settlement in the N.W. Iran (700- 900 B.C)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tahran, 1995, s. 26.

¹⁸ Perfereç, *age.*, s. 105 vd.

Dönem VI (yaklaşık MÖ 1600-1250): Tarihsel açıdan bu dönemde Asur kralları I. Adad-nirari (1307-1275), I. Shalmaneser (1274-1245), ve I. Tukulti-Ninurta (1243-1206) Zagros dağlarında ilk Asur seferlerini başlatmışlardır.¹⁹

Hasanlu VI'da, Kuzey Mezopotamya'daki Habur Kültürünün etkisi görülmektedir. Nakışlı çanak- çömlek çoğunlukla yer almaktadır. Çanak- çömlek üzerinde, paralel, dalgalı, çizgi bezemeli süslemeler, kırmızı ya da koyu kahverengi mat boya ile boyanmış desenlerle süslü, pembemsi-turuncu renkli keramikler, dönemi temsil etmektedir. Geniş düz ağızlı ve halka şeklinde dipli kaseler; halka veya disk şeklinde dipli kısa ya da uzun çömlekler bu dönemde çokça yer almaktadır. Bu çanak- çömleğin üzerindeki desenler genellikle paralel şeritler , üçgenler, dama tahtaları, çizgiler (düz kase ağızlarında), veya nadiren küçük kuş şeklindedir.

Hasanlu Kalesi'nin kuzeybatı kısmında yapılan sınırlı kazılarda Dönem VI'daki boyalı keramikten, Dönem V'teki açıkli monokrom keramik türüne ani bir geçiş gözlenmiştir. VI. Tabaka ile V. tabaka arasında erozyon çöküntüsünün olmaması, araya bir terk döneminin girmediğini göstermektedir. Dönem VI'nın boyalı keramiği artık görülmez olur. Bu keramik türünün yerini açıkli, gri-siyah , deve tüyü renkli kaba yemek kapları almıştır. Hasanlu'nun Dönem VI'dan Dönem V'e Geçiş'i Kuzeybatı İran'ın Demir Çağı ile ilgili arkeolojik bir problemdir.²⁰ (yaklaşık MÖ 1250) Bu dönemde ani kültür değişimi yaşanmıştır. Eski kültürel düzenin bozulması MÖ 2. binin sonunda çok geniş bir alanda cereyan eden birtakım hareketlerle ilişkilidir. Bu dönemde Troia VIIa yağmalanmış, Hititler gerilemiş, "deniz kavimleri" olarak adlandırılan hareketler başlamış, Orta Anadolu'da ve Asur'un kuzey sınırlarında Frigler ortaya çıkmıştır.²¹ Aynı zamanda I. Shalmaneser'in (1274-1245) hükümrânlığı sırasında, Asur yıllıklarında, ilk kez Urartu devletinden bahsedilmiştir.²² Bütün bu hareketler ani kültür değişimini oluşturmuştur.

Dönem V (yaklaşık MÖ 1250-1000): Dönem V'e ait kalıntıların büyük kısmı mezarlıklardan elde edilmektedir. Hasanlu'da mezarlar, dış kentin sınırında, kuzey, doğu ve batıda bulunmaktadır. Daha önceki

¹⁹ Dyson, *agm.*, (1965), s. 194.

²⁰ Oscar W., Muscarella, "Hasanlu and Urartu", *Acta Iranica*, (ed. S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf/ P. Zimansky), 2007, s. 265 vd.

²¹ Dyson, *agm.*, (1965), s. 193.

²² ARAB, I: 144.

dönemde insanlar ölülerini yerleşme içine gömerlerken, bu dönem insanları yerleşme dışında mezarlıklar kullanmışlardır.²³

Kuzeydoğuda yer alan mezarlarda ölümler hoker tarzında gömülmüştür. Mezarın içindeki buluntular, siyah- gri çanak- çömlekler ve az sayıda nakışlı çanak çömlekler'dir. Mezarların içinde metal olarak tunç ve az miktarda altına rastlanmıştır.²⁴

Gömüler basit inhumasyon tipinde olup ölünün yanında , ayaklı bir kadeh, derin kase, depo çömleği ve genellikle bir keçi ya da koyunun çeyreği vardır. Buna ilaveten küçük nesneler de mevcuttur: boncuklar, bronz bilezik ve yüzükler, silindir mühürler , bir örnekte demir bir yüzük ele geçmiştir.²⁵ Geoy Tepe'de bu döneme ait olan bir taş mezar rapor edilmiştir.²⁶ Mezar dörtgen bir odadan oluşmaktadır. Bu oda yaklaşık 1.25 x 2 m ölçülerindedir. Dört tane çatı taşı taşıyabilmek için duvar taşları bindirme tekniğinde yapılmıştır. Odanın içinde 12 tane gömü tespit edilmiştir. İlk ölünün yanında bir kâse, çömlek, kadeh ve fincan bulunmaktadır. Ölümler üst üste gömülmüştür; aralarında az miktarda toprak tabakası vardır. Belli bir pozisyonları yoktur.²⁷

Hasanlu V dönemi ancak renklere bakılarak bölünebilmektedir.²⁸ Gri-siyah ve bej rengi çanak çömlekler bu ayırmada kullanılabilir. Gri-siyah çanak çömleklerin, bej renge olan oranı; %60 bej, %40 gri- siyahtır. Bej rengin çokluğunun en önemli nedeni, Demir Çağ öncesi ölçüt olmasıdır. Sayıca az olan kırmızı ve siyaha benzer kahverengi çanak çömlekler, hurma beyaz ve bej renkli astar üzerine nakışlıdır.²⁹ Bu durum nakışlı çanak çömleğin devam ettiğinin göstergesidir. Kapların boyun ve omuz kısımlarında bant şeklinde desenler bulunmaktadır.

V. Hasanlu, I. Demir Çağ özelliklerini yansıtmaktadır. Tabanı düğmeli ve halka kulplu ayaklı kâseler dönemin özelliğini belirlemektedir. Dyson V.

²³ Perfereç, *age.*, s. 115 vd.

²⁴ Perfereç, *age.*, s. 114 vd.

²⁵ H. Robert Dyson, "The Archaeological evidence of the second millennium B.C. on the Persian Plateau", *Cambridge on the History 2/I*, I.E.S Edwards et. Al.(ed.), Cambridge 1973, s. 706.

²⁶ T. Brown Burton, *Excavations in Azerbaijan, 1948*, Londra, 1951, s. 142.

²⁷ Dyson, *agm.*, (1965), s. 197.

²⁸ Dyson, *agm.*, (1965), 195; H. Robert Dyson, "Architecture of the Iron I Period of Hasanlu in Western Iran, and Its Implications for Theories of Migration on the Iranian Plateau" *Le plateau iranien et l'Asie centrale des origines a la conquete islamique*, ed. J. Deshayes. Paris: Editions du Cente national de la recherche scientifique, 1977, s. 156; T. Cuyler Young, "A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran", *IRAN III*, 1965, s. 55.

²⁹ Young, *agm.*, (1965), s. 55.

Hasanlı dönemini “Tabanı düğmeli kap dönemi” olarak tanımlamıştır.³⁰ Ayrıca bu döneme ait mezarlıkta iki adet gagalı kap ele geçmiştir.³¹

V. Hasanlı’ya ait mimari ölçütler ise şunlardır: Ayakları taştan ve spiral merdivenler, ahşaptan sütunlar, sekiler (kerpiçten yapılma), evlerin temeli yontulmamış taşlardan oturma yerleri, eşik taşı, ocaklar ve payandalar.³²

Dönem V ile dönem IV arasında süreklilik söz konusudur. Dönem V’te kullanılan mimari teknikler burada görülür: Kerpiç boyutları 39 x 39 x 15 cm’dir. Kerpiçler kesilmemiş 1 m yüksekliğindeki taş temeller üzerindedirler.³³ Aynı şekilde keramikte de Dönem V’e ait açıklu monokrom gri keramik (gri-siyah ile siyah, kahverengi ve kırmızı) kullanılmaya devam eder. Bunun yanı sıra devetüyü keramik ve kaba mutfak kapları da mevcuttur. Yemek kaplarının şekli ise hemen hemen hiç değişmemiştir. Metal kapların kullanımında artış gözükür.³⁴

Dönem IV (yaklaşık MÖ 1000-800): IVA, IV B, IV C olmak üzere 3 kısımdan oluşmaktadır. Bu ayrımın sebebi mimari ile ilgilidir. En çok bilgiyi IVB dönemi verir. IVC en eski dönemidir. IVC’nin üzerinde IVB ve IVA’nın inşaatları bulunmaktadır.³⁵

Bu bölgede, batıda ve doğuda iki yanmış bina bulunmaktadır. Batıdaki yanmış binanın içinde altın levha ele geçmiştir. Sütunlu salonun batı yönünün devamında bir tane erzak odası ve pitoslar bulunmuştur.³⁶ IV. Hasanlı’nun yanmış binalarında at kemiklerine rastlanmıştır. Bu durum IV. Hasanlı topluluğunda atın çok önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.³⁷

IV. Hasanlı’da mabet olduğu düşünülen binada 1500’den fazla eser ele geçmiştir. Mabedin iç kısmında fildişinden ve kemikten yapılmış eserler

³⁰ Dyson, H. Robert. - Young, T. Cuyler, agm., (1960), s. 19 vd.

³¹ Gagalı kaplar İran’ın demir çağ özelliklerindendir. Hasanlı’nun gagalı kaplarının örnekleri Nahcivan’da bulunanlar ile benzerlik göstermektedir; Muscarella, agm., (1965), s. 121 vd; Muscarella, agm., (1974), s. 48.

³² Perfereç, age., s. 114 vd.

³³ Dyson, agm., (1965), s. 168.

³⁴ Perfereç, age., s. 118.

³⁵ Dyson, agm., (1977), s. 548 vd; Perfereç, age., s. 119.

³⁶ Perfereç, age., s. 121.

³⁷ H. Robert Dyson, “The Iron Age Architecture of Hasanlı”, *Expedition* 31/ 2-3, 1989b, s. 71.

bulunmuştur. ³⁸Mabedde stellerin dayanak kısımları gri rengine yakındır. Ayrıca mabed de adakları sunmak için adak odaları yer almıştır. ³⁹

Hasanlu IV Döneminde, kale ve mezarlık kullanılmaya devam edilmiştir. Kalenin etrafı 11 kuleye sahip bir tahkimat duvarı ile çevrilmiştir. Kuleler arasında 35 m vardır ve her biri yaklaşık 10 metre karedir. Kuleler arasındaki boşluk 2 adet taş payanda (0.5 x 3 m) ile üç eşit parçaya ayrılmıştır. Tek girişi batı yamacındadır. Bu yapılarda bulunan nesneler iki farklı grupta toplanmıştır. Biri Asur mallarının kopyaları ya da ithal edilenleridir. İkincisi ise yerel geleneklere göre yapılan nesnelerdir. ⁴⁰Asur malzemesi içinde tipik MÖ 9. yy silindir mühürleri bulunmaktadır. Gümüş bir bardak üzerine bezenmiş at arabası ve figürler Asur'dan gelen MÖ 9. yy etkilerine örnek olarak gösterilebilir. Dyson bu buluntu topluluklarının Sulduz'da güçlü bir Asur etkisinin olduğunu ve Geç Dönem IV ile 9. yy Asur'unun arasındaki bağlantıyı göstermek açısından yeterli olduğunu belirtmektedir. ⁴¹

IV. Hasanlu'nun mezarlarında gagalı kaplar, demirden yapılma eşyalar ele geçmiştir. Mezar mimarisi kerpiç ve taştandır. Ölü gömme tarzı, yığma şeklinde olup, ölüler hoker tarzında tek olarak gömülmüştür. Çok az ölü yatay gömülmüştür. ⁴²

IV. Hasanlu'nun çanak- çömlekleri türü bakımından 4'e ayrılmaktadır.

- 1- Kalın kaba kaplar: Bej rengindedir. Bazı türleri kırmızı kil astarlıdır.
- 2- İnce kaplar: Çoğunlukla gridir. Bej renkli olanları da mevcuttur.
- 3- Normal Kaplar: Çoğunlukla kahverengine sahiptir.
- 4- Astarlı Kaplar: Sadece IV. Hasanlu'da raporlanmıştır. Çok kaba ve kalındır. Gri, sarı, yeşil, mavi, beyaz renkte astarlanmıştır. ⁴³

IV. Hasanlu'nun bazı kapları yuvarlak tabanlı ve yuvarlak vücutlu, 3 ayaklı kaplardır. Ayaklar hayvan ayağı şeklindedir.

III. Salmanassar Kalhu'da çalıştırmak üzere marangozlar, taşçılar, bronz ve fildişi ustaları getirmiştir. Bu ustalar sayesinde Hasanlu'da bulunan kaliteli mallar üretilmiştir. Aynı zamanda Salmanassar Küçük

³⁸ D. Michael Danti, "The Artisan's House of Hasanlu Tepe", *Iran* 49, 2011, s. 11 vd.

³⁹ Perfereç, *age.*, s. 125.

⁴⁰ Perfereç, *age.*, s. 119 vd.

⁴¹ Dyson *agm.*, (1965), s. 200.

⁴² Hakemi, Ali - Rad, Mahmut, "Rapport et Resultants de Fouilles Scientifiques a Hasanlu Solduz", *GB*, 1950, s. 25.

⁴³ Perfereç, *age.*, s. 127.

Asya'daki demir ve gümüş üretiminin kontrolünü ele geçirmiştir. Dyson'a göre Hasanlu'da demirin bolca bulunması da aynı zaman dilimine rastlamaktadır.⁴⁴

IV. Hasanlu ve III. Hasanlu arasında yaklaşık 100 yıl kadar boş dönem vardır. Bu dönem II. Sargon'un ve III. Tiglet Pleser'in yönetiminde Asur güçlerinin Manna bölgesinde yeniden kurulmasına ve Urartuların yayılmasına denk gelmiştir. M.Ö 715-714'te II. Sargon, doğu seferi ile Urartu'nun gücünü kırmış, Urartu'nun kutsal kenti Musaşir'i yağmalamış ve Med liderini Hama'ya getirmiştir. Bu sırada Asur desteğini alan Mannalar, Urmiye Gölü'nün güney doğusundan Yanık Tepe'nin güneyine kadar etkili olmaya başlamışlardır.⁴⁵

Hasanlu IV'ün yıkımından⁴⁶ sonra, gecekonducuların kısa bir süre burada yaşadığına dair kanıtlar mevcuttur. Bu süre içinde oldukça dayanıksız duvarlar inşa edilmiştir. Yaklaşık 50 yıl kadar sürdüğü tahmin edilmektedir. Buluntu yok denecek kadar azdır. Gecekonduculardan sonra yerleşim terkedilmiştir.⁴⁷

III. Hasanlu 2 bölüme ayrılır. III A VE III B olmak üzere. III B devresi Urartu kalesi ve sur duvarı ile ilgilidir. Tepenin üzerine inşa edilmiştir.⁴⁸

⁴⁴ Dyson, *agm.*, (1965), s. 193.

⁴⁵ Dyson, , *agm.*, (1965), s. 193 vd; H. Robert Dyson,– C. Vincent Pigott, “Hasanlu: Survey of Excavations in Iran- 1973-1974”, *Iran* XIII, 1975, s. 182 vd; Young, *agm.*, (1967), s. 48; Wolfram Kleiss - Harald Hauptmann, , *Topographische Karte von Urartu*, 1976, Berlin, no. 50; H. Robert Dyson, “Rediscovering Hasanlu”, *Expedition* 31/2-3, 1989a, s. 3 vd; H. Robert Dyson, “The Iron Age Architecture of Hasanlu”, *Expedition* 31/ 2-3, 1989b, s. 107vd.

⁴⁶ Hasanlu IV yerleşmesinin II. Sargon'un sekizinci seferi esnasında (M.Ö. 714 yılında) yıkıldığı ile ilgili görüş için bk. Medvedskaya, “Who Destroyed Hasanlu IV” *Iran* 26, 1988, 1- 15. Demir Çağ dönemine ait olan Hasanlu IV, M.Ö 9.yy'ın sonunda Menua ve İşpiuni önderliğinde Urartular tarafından yıkılmıştır. Konu ile ilgili bak; Paulo. E Pecorella, - Mirjo Salvini, “Researches in the Region Between the Zagros Mountains and Urmia Lake”, *Persica* 10, 1982, s. 9 vd; H. Robert Dyson - W. Oscar Muscarella, “Constructing the Chronology and Historical Implications of Hasanlu IV”, *Iran* 27, 1989, s. 1 vd; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, İzmir 1994, s. 57; Oscar W., Muscarella, “The Excavation of Hasanlu: An Archaeological Evaluation”, *BASOR* 342, 2006, s. 75; Kroll, *agm.*, (2011), s. 155.

⁴⁷ Dyson, *agm.*, (1965), s. 193; Peter Magee, “Deconstructing the destruction of Hasanlu: Archaeology, imperialism and the Chronology of the Iranion Iran Age”, *Ir Ant* 43, 2008, s. 89 vd.

⁴⁸ Dyson- Muscarella, *agm.*, (1989), s. 3 vd.

Hasanlu III B (M.Ö700-600): Hasanlu III B dönemi Urartulara aittir. İlk defa İşpuini tarafından getirilen ve anıt tipi olan zafer yazıtları Urartu'nun yayılma siyasetini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Hasanlu adına Meşta ismiyle, İşpuini ve Menua'nın, Erçek Gölü yakınlarındaki Karagündüz Yazıtında rastlamaktayız. Yazıt, Urmiye Gölü'nün güneyinde yer alan verimli vadilerin fethini şu şekilde anlatmaktadır:⁴⁹

Arka yüz: Efendi tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Meşta Şehri'ni ele geçirdi ve Barsua Ülkesi'ni de ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua, Meşta Şehri'ne karşı sefere çıktılar. İşpuini güçlüydü ve Minua da güçlüydü. Ordu da 106 savaş arabası, 9.174 süvari ve 2.704 piyade (vardı). Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'nın önünden gitti.. (Onlar,) Meşta, Qua, Saritu ve Nigibi şehirlerini ve Barsua Ülkesi'nin (şehirlerini) ele geçirdiler. Oradan ... X bin 45(?)3 ... X on bin 6.600 ... 1.120 at, 1.200 büyükbaş hayvan, X bin 065 deve ve X on bin 5.000 küçükbaş hayvan yolla çıktı. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bunları götürdüler. Fethedilmiş kaleleri geride bıraktıkları zaman, ülkelere payettiklerini ..

Urmiye Gölü'nün güneyini ele geçiren Urartular bölgenin önemli ovaları olan Uşnu ve Sulduz ovalarında kaleler inşa ettirmiştir. Urmiye Gölü'nün güney batısında yer alan Hasanlu'da Urartu egemenliğine girmiştir.⁵⁰ Salvini'ye göre Hasanlu; Karagündüz Yazıtı'nda adı geçen Meşta

⁴⁹ Karagündüz yazıtı için bak Lehmann - Haupt - Carl. F., *Corpus Inscriptionum Chaldicarum*, Berlin-Leipzig, 1928-1935, no,15, tab. 43-44; Friedrich König, *Hanbuch Der Chaldischen Inschriften*, AfO, Beiheft 8, Graz W., 1955-1957, no, 7; Peter Hulin, "Urartian Stones in the Van Museum", *AS* 8, 1968, s. 237, no, 3; Mirjo Salvini, "La stele di Karagündüz", Pecorella, P.E., Salvini, M. (ed.), *Tra lo Zagros el'Urmia. Ricerche storiche ed archeologiche nell'Azerbaijan Iraniano*, Roma, 1984, s. 57 vd.; Payne, Margaret, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul 2006, s. 38 vd.

⁵⁰ Karagündüz yazıtında İşpuini ve Oğlu Menua'nın adı geçtiği için Hasanlu'yu bu iki kralın ortak yönetiminde olduğu zaman ele geçirildiği kabul edilmektedir. Geniş bilgi için bak; Salvini, *age.*, s. 51 vd.; Hasanlu'nun Kral Menua tarafından ele geçirildiği görüşü için bak; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir 1997, s. 30 vd.

ile aynı yerdir.⁵¹ Salvini görüşünü Menua dönemine ait olan Taştepe Yazıtı ile desteklemektedir.⁵² M.Ö 9. yy'a tarihlendirilen bu sefer, M.Ö 800'lere tarihlenen Hasanlu IV tabakasının tahribatıyla uyum sağlamaktadır.⁵³ Urartu Yazıtlarında Meşta, Asur kayıtlarında ise Mesu olarak ifade edilmektedir. Wright ve Rigg bu iki yerin aynı olduğunu görüşünü savunmaktadırlar. Meşta'nın Manna ülkesinin güneyi olabileceği görüşünü ise Levine ileri sürmüştür.⁵⁴

Menua döneminde, Urmiye Gölü'nün güneyinin Urartu egemenliğine girmesi ile birlikte ordunun ihtiyaç duyduğu değerli atlar bu bölgeden elde edilmiştir. Urmiye Bölgesinin at yetiştiriciliği konusunda mahir olduğu bilinmektedir. Daha önce bölgeye hâkim olan Asurlular da atlarını buradan temin etmişlerdir.⁵⁵

Hasanlu III B'de önceki döneme ait olan kale yeniden yerleşime tabi olmuştur. Bu yerleşme, küçük bir kale olan Agrep Tepe vasıtasıyla himaye altına alınmıştır. Karbon 14 tahlillerine göre Agrep Tepe'nin çanak çömlekleri ile III B'nin çanak çömlekleri aynı dönemdir.⁵⁶

Urartu dönemi olan Hasanlu III B'de kullanılan keramiğin çoğu devetüyü renginde olup aynı zamanda kırmızı astarlı kaseler de çok yaygındır. Birkaç tane çanak parçasında kahverengi ve siyah renklerin kullanıldığı gözlenmiştir. Hasanlu III B döneminde üçgen desenli keramik türü, en kaliteli olanıdır. İnce, kaliteli, iyi perdahlı devetüyü keramik üzerine, ağ motifi ya da üçgen motiflerinin olduğu bir keramik türüdür. Üçgen keramik ve benzer türleri Batı Zagroslarda da görülmektedir. Dönem III

⁵¹ Mirjo Salvini, "Die Urartaischen Schriftlichen Quellen aus Iranisch- Azerbaidjan", *AMI* 6, 1979, s. 177; Paulo. E. Pecorella, - Mirjo Salvini, "Tra lo Zagros e l'Urmia. *Ricerche storiche ed archeologiche nell'Azerbaigian Iraniano*", *IG* - 78, Roma 1984, s. 18.

⁵² Salvini, *agm.*, (1979), s. 170 vd.

⁵³ Salvini, *age.*, s. 51 vd.

⁵⁴ Edwin. M., Wright, "The Eighth Campaign of Sargon II", *JNES* 2, 1943, no. 31 ve Horace Abram Rigg, "Sargon's Eighth Military Campaign", *JAOS* 62, 1942, no. 34, Louis Levine, "Geographical Studies in the Neo Assyrian Zagros", *IRAN* XII, 1974.

⁵⁵ Karagündüz yazıtında bölgeden alınan atların sayısı 1200 olarak verilmektedir. Bak; Lehmann- Haupt, *age.*, no.15, tab 43-44; König, *age.*, no.7; Hulin, *agm.*, s. 237, no, 3; Georgi Aleksandrovic, Melikişvili, *Urartskie klinoobraznye Nadpisi*, Moskova, 1960, no, 24; Mirjo Salvini, "L'identificazione della città di Mesta con il Hasanlu." *Tr alo Zagros e l Urmia*, Ed. P. E. Pecorella and M. Salvini, Roma, 1984, s. 57 vd., Margaret Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul 2006, s. 38 vd.; Ayrıca bak; Stephanie Dalley, "Foreign Chariotry and Cavalry in the Armies of Tiglath-Pileser III and Sargon II", *British Institute for the Study of Iraq* 47, 1985, s. 31 vd.

⁵⁶ Muscarella, *agm.*, (2006), s. 83.

B'de, Dönem IV'te görülen yatay akıtacakların yerini yonca dudaklı yukarı kalkık emzikler almıştır.⁵⁷

Hasanlu IV B ve daha sonraki Urartu dönemi olan III B boyunca dikdörtgen biçimli binalar bulunmuştur. Binalar içinde dar taş döşemeli koridorlar ve yan taraflarında uzayan küçük arklara rastlanmıştır. Kroll bu binalardaki yapıları bakarak, bu binaların ahır olabileceğini iddia etmiştir.⁵⁸ Dyson ise mevcut sitemi "üçlü yol sistemi" olarak tanımlamıştır.⁵⁹

Hasanlu III B'de eski kalenin kapısı artık kullanılmaz olmuştur. Batıda bir yan giriş oluşturulmuştur. Kalenin duvarı Urartu tekniğiyle taş ve kerpiçten yapılmış, payandalarla güçlendirilmiştir. Eşik, taş döşelidir. Odaların içinde parlak kırmızı kaplar bulunmuştur. Temeldeki büyük taşların mimari tarzı ve sur duvarların planı, diğer Urartu kalelerine benzemektedir. Agrep Tepe bunun güzel bir örneğidir.⁶⁰

Hasanlu III B'den III A'ya geçişi erozyon yüzünden anlamak zordur. Bazı bölgelerde III B'ye ait duvarlar kullanılmaya devam edilmiştir. Boyalı üçgen malı kaybolmuştur, ve yerine gelen keramik türünde büyük kaplar ve devetüyü malı vardır.⁶¹ Tüm bu bölge MÖ 549 yılında Akhamenidlerin (Kyros), eline geçtiği için, III A'nın büyük bir kısmı Akhamenid dönemine ait olmalıdır.

II. DÖNEM: Uzun duvar kalıntıları bu döneme ait bulgulardandır. Hatip Şehidi'nin incelemesinde bu dönem iki devreye bölünmektedir. II B evresi Akamenid dönemiyle, II A evresi ise Suluki dönemiyle eşleşmektedir.⁶²

I. DÖNEM: İslami dönemden çok az kalıntı ele geçmiştir.

İran coğrafi konum açısından Eski Çağ tarihinden itibaren önemli yerleşim yerlerinden birisidir. Özellikle Kuzeybatı İran tarihin her döneminde yerleşme görmüştür. Bu durumu sağlayacak koşullar bölgede

⁵⁷ Dyson, *agm.*, (1965), s. 205.

⁵⁸ Stephan Kroll, "Ein Triple Road System oder Stallbauten in Hasanlu IV B?", *AMI* 25, 1992, s. 65 vd.; Kroll, *agm.*, (2011), s. 154.

⁵⁹ Dyson, *agm.*, 1(989b), s. 107 vd.

⁶⁰ Elizabeth Johnson, "Urartian Influence Upon Irannian Architecture in the First Millennium B.C.", *Marsyas* 17, 1975, s. 25; Alireza Hejebri Nobari, *Architecture Militaire Urarteenne*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Paris, 1997, s. 173.

⁶¹ H. Robert Dyson, "The Achaemenid Painted Pottery Hasanlu III A", *AS* 49, 1999, s. 101 vd.

⁶² Şehidi, *agm.*, s. 17 vd.

mevcuttur. Asur kaynaklarında Gilzanu ülkesi olarak geçen bölge Asur Devleti için altın, kalay, bronz ve atın temin edilebileceği yer olarak görülüyordu. Bölgenin M.Ö. 9. yy'dan itibaren Urartuların dikkatini çektiğini yazılı kaynaklardan öğrenmekteyiz. Urartu Devletinin İşpiuni - Menua ortak krallığı dönemi ve daha sonraki dönemlerinde Uşnu ve Sulduz ovaları ile yakından ilgilendiğini görmekteyiz. Burada hâkimiyet kurmaya çalışan Urartu, düzeni sağlamak için güçlü kaleler inşa etmiştir. Bu kalelerden biri olan Hasanlu Neolitik devirden, İslami devirlere kadar yerleşim görmüştür. Çalışmalar sonucu, Hasanlu'nun 10 kültür tabakası tespit edilmiştir. Kuzeybatı İran'ın kronolojisini belirlemek açısından Hasanlu yerleşmesinde yapılan çalışmalar oldukça önemlidir. Kuzeybatı İran'ın kronoloji konusu tam netlik kazanmış değildir. Yapılmış olan ve yapılacak çalışmaların bu konuya destek sağlayacağı kesindir.

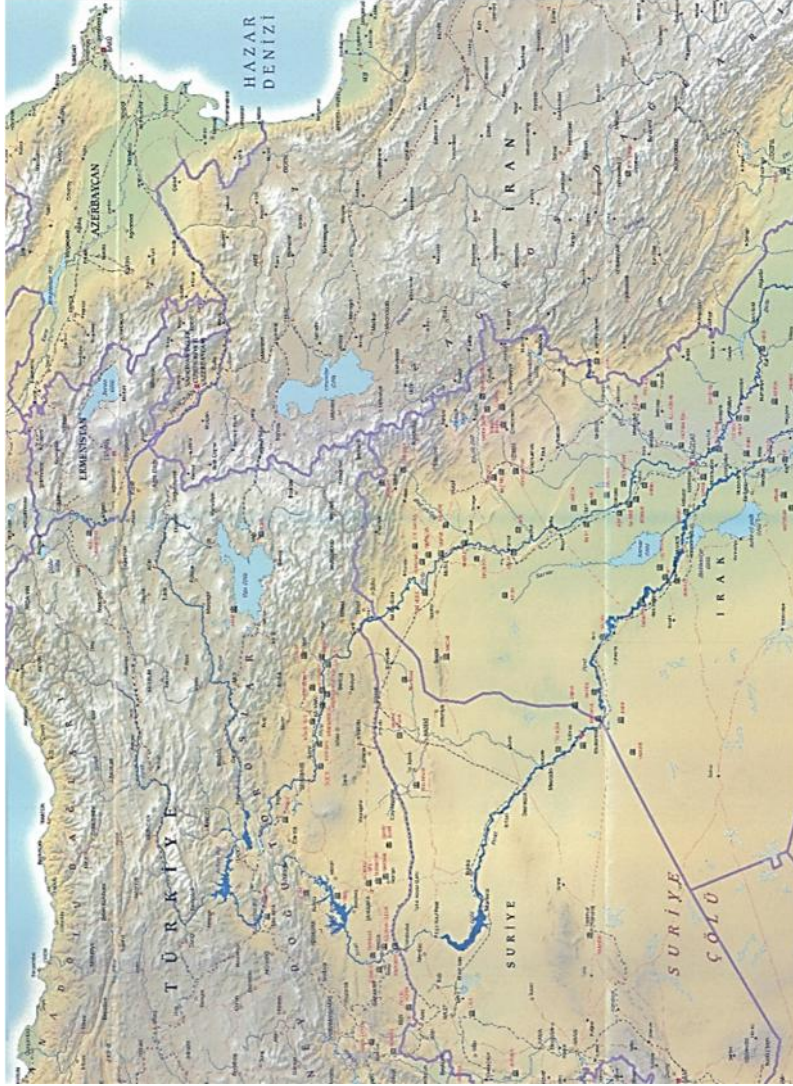
KAYNAKÇA

- Burton. T - Brown, *Excavations in Azerbaijan, 1948*, Londra, 1951.
- Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir 1997.
- , *Urartu Tarihi*, İzmir 1994.
- Dalley, Stephanie, "Foreign Chariotry and Cavalry in the Armies of Tiglath-Pileser III and Sargon II", *British Institute for the Study of Iraq* 47, 1985, 31- 48.
- Danti, D. Michael, "The Artisan's House of Hasanlu Tepe", *Iran* 49, 2011, s. 11-54.
- , "The Late Bronze and Early Iron Age In Northwestern Iran", *Ancient Iran (ed. D.T. Potts)*, 2013, 327- 376.
- Dyson, H. Robert - Muscarella, W. Oscar, "Constructing the Chronology and Historical Implications of Hasanlu IV", *Iran* 27, 1989, s. 1-27.
- Dyson, H. Robert – Pigott, C. Vincent, " Hasanlu: Survey of Excavations in Iran-1973-1974", *Iran* XIII, 1975, s. 182 vd.
- Dyson, H. Robert, "Architecture of the Iron I Period of Hasanlu in Western Iran, and Its Implications for Theories of Migration on the Iranian Plateau" *Le plateau iranien et l'Asie centrale des origines a la conquete islamique*, ed. J. Deshayes. Paris: Editions du Cente national de la recherche scientifique, 1977, s. 155-159.
- , "Digging in Iran: Hasanlu, 1958", *Expedition I*, 1959, 4 vd.
- , "Problem of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu", *JNES* XXIV, 1965, s. 193-217.
- , "Hasanlu et les Vallees de Solduz et Ushu, Douze Annees D'Exploration, *Archeologie Vivante* 1/1, 1968, 83-102.
- , "Rediscovering Hasanlu", *Expedition* 31/2-3, 1989a, s. 3 vd.

- , "The Achaemenid Painted Pottery Hasanlu III A", *AS* 49, 1999, s. 101 vd.
- , "The Archaeological evidence of the second millennium B.C. on the Persian Plateau", *Cambridge on the History 2/I*, I.E.S Edwards et. Al.(ed.), Cambridge 1973, s. 686-715.
- , "The Architecture of Hasanlu: Periods I to IV", *AJA* 81/4, 1977, s. 548 vd.
- "The Iron Age Architecture of Hasanlu", *Expedition* 31/ 2-3, 1989b, s. 107 vd.
- Dyson, H. Robert. - Young, T. Cuyler, "Pisdeli Tepe", *Antiquity* XXXIV, no.133, 1960, s. 19 vd.
- Grayson, A. Kirk, *Assyrian Royal Inscriptions II*, Wiesbaden, 1976.
- Hacızade, Kerim, *A Study of Uartian Settlement in the N.W. Iran (700- 900 B.C)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tahran, 1995.
- Haenrinck, Ernie, "The Iron Age in Guilan: Proposal for a Chronology. In Bronze-Working Centres of Western Asia c. 1000- 539 B.C", ed. J. Curtis, 1988, s. 63-78.
- Hakemi, Ali - Rad, Mahmut, "Rapport et Resultants de Fouilles Scientifiques a Hasanlu Solduz", *GB* 1950, 87- 103.
- Hulin, Peter, "Uartian Stones in the Van Museum", *AS* 8, 1968, s. 235- 244.
- Johnson, Elizabeth, "Uartian Influence Upon Irannian Architecture in the First Millennium B.C", *Marsyas* 17, 1975, s. 21- 38.
- Kleiss, Wolfram - Hauptmann, Harald, *Topographische Karte von Urartu*, 1976, Berlin.
- König, Friedrich. *Hanbuch Der Chaldischen Inschriften*, AfO, Beiheft 8, Graz W., 1955-1957.
- Kroll, Stephan, "Ein Triple Road System oder Stallbauten in Hasanlu IV B?", *AMI* 25, 1992, s. 65- 72.
- , "Habur Ware im Osten oder: Der TAVO auf Irrwegen im Iranischen Hochland In Beitrage zur altorientalischen Archologie und Altertumskunde", ed. P. C. Calmayer, K. Hecker, L. Jakop – Rost and C. B. F. Walker, Wiesbaden- Harrassowitz, 1994, 159- 166.
- , "İran'daki Urartu Şehirleri" *Urartu. Doğu'da Değişim*, İstanbul, 2011, s. 150-169.
- Lehmann – Haupt - Carl. F., *Corpus Inscriptionum Chaldicarum*, Berlin-Leipzig, 1928-1935.
- Levine, Louis, "Geographical Studies in the Neo Assyrian Zagros", *IRAN* XII, 1974, s. 99- 124.
- Magee, Peter, "Deconstructing the destruction of Hasanlu: Archaeology, imperialism and the Chronology of the Iranion Iran Age", *Ir Ant* 43, 2008, s. 89-106.

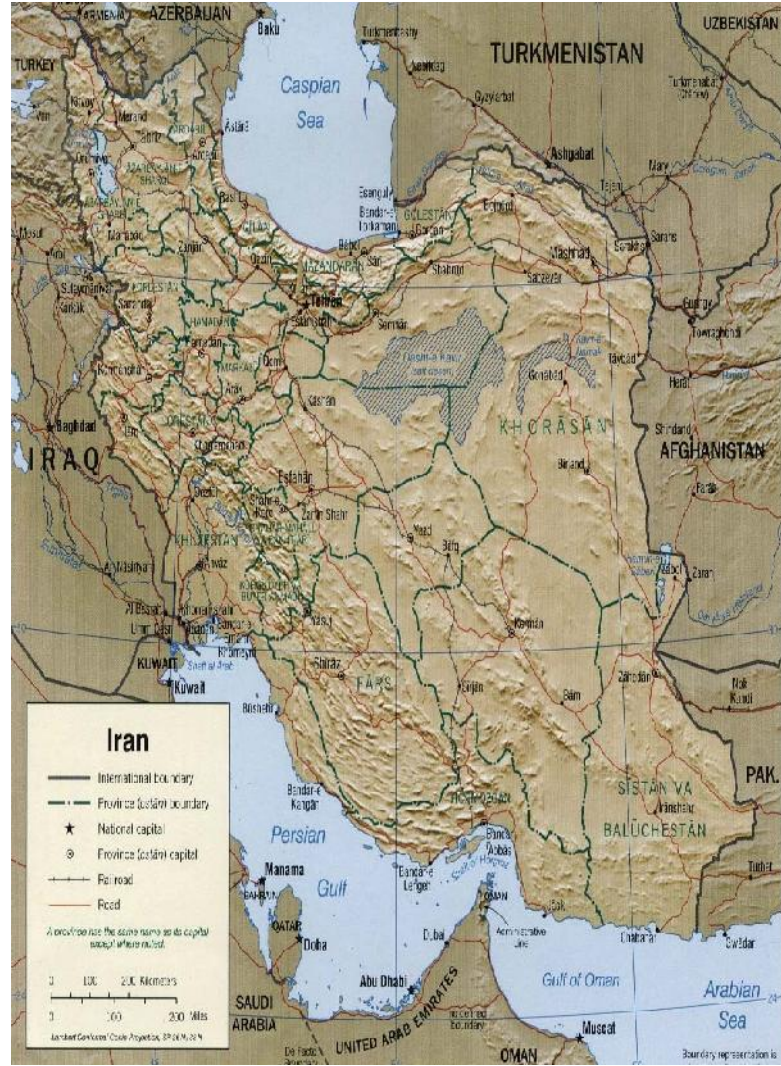
- Medvedskaya, Inna, "Who destroyed Hasanlu IV ?" *Iran* 26, 1988, s. 1-15.
- Melikişvili, Georgi Aleksandrovic, *Urartskie klinoobraznye Nadpisi*, Moskova, 1960.
- Muscarella, Oscar. W., "Hasanlu 1964", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Sayı 25, 1965, s. 121 vd.
- , "Hasanlu and Urartu", *BU*, 2011, s. 311-26.
- , "Hasanlu in the Ninth Century B.C. and Its Relations with Oth Cultural Centers of the Near East", *AJA* 75, 1971, s. 263-266.
- , "North- Western Iran: Bronze Age to Iron Age." *Anatolian Iron Ages 3*, A. Çilingiroğlu, D.H. French (ed) Ankara: BIAAM 16, 1994, s. 139-154.
- , "The Excavation of Hasanlu: An Archaeological Evaluation", *BASOR* 342, 2006, s. 69-94.
- , "The Iron Age at Dinkha Tepe, 1966", *MMAJ* - 9, 1974, s. 39-90.
- , "Hasanlu and Urartu", *Acta Iranica*, (ed. S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf/ P. Zimansky), 2007, s. 235 vd.
- Nobari, Alireza Hejebri, *Architecture Militaire Urarteenne*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Paris, 1997.
- Payne, Margaret, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul 2006.
- Pecorella, Paulo. E - SALVINI, Mirjo "Researches in the Region Between the Zagros Mountains and Urmia Lake", *Persica* 10, 1982, s. 1-35.
- , "Tra lo Zagros e l'Urmia. Ricerche storiche ed archeologiche nell'Azerbaigian Iraniano", *IG* - 78, Roma 1984.
- Perfereç, Ekber, *İran'ın Kuzeybatısının Demirçag İncelemesi, Erdebil'in Şehriyar Bölgesi ve Çevresindeki Kalelerin Çalışılması*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Tarbiat Modares Üniversitesi, Tahrân 2007.
- Pigott, Vincent, C. "The Question of the Presence of Iron I Period in Iron, In Mountains and Lowlands" *Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia*, ed.L.D. Levine and T.C. Young, Jr., 1977, s. 209- 234.
- Reade, Julian. E., "Hasanlu, Gilzanu and related Considerations" *AMI* 12, 1979, s. 175- 181.
- Rigg, Horace Abram, "Sargon's Eighth Military Campaign", *JAOS* 62, 1942, s. 130 vd.
- Salvini, Mirjo, "Die Urartaischen Schriftlichen Quellen aus Iranisch- Azerbaidjan", *AMI* 6, 1979, s. 170 vd.
- , "L'identificazione della città di Mesta con il Hasanlu." *Tr alo Zagros e l Urmia*, Ed. P. E. Pecorella and M. Salvini, Roma, 1984, s. 19 vd.

- , “La stele di Karagündüz”, Pecorella, P.E., Salvini, M. (ed.), *Tra lo Zagros el’Urmia. Ricerche storiche ed archeologiche nell’Azerbaigian Iraniano*, Roma, 1984, s. 57-62.
- , *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul, 2006.
- Sivas, Hakan, *Urartu ile ilgili Assur Kaynakları* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1991.
- Şehidi, Khatip, “Investigations of Hasanlu and reconsideration of its upper strato”, *International Journal of Humanities of the Islamic Republic of Iran* 13/ 3, 2006, s. 17-29.
- Wright, Edwin. M., “The Eighth Campaign of Sargon II”, *JNES* 2, 1943, s. 173 – 186.
- Young, T. Cuyler, “A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran”, *IRAN* III, 1965, s. 53- 85.
- , “The Iranian Migration into the Zagros” *Iran* V, 1967, s. 11- 34.

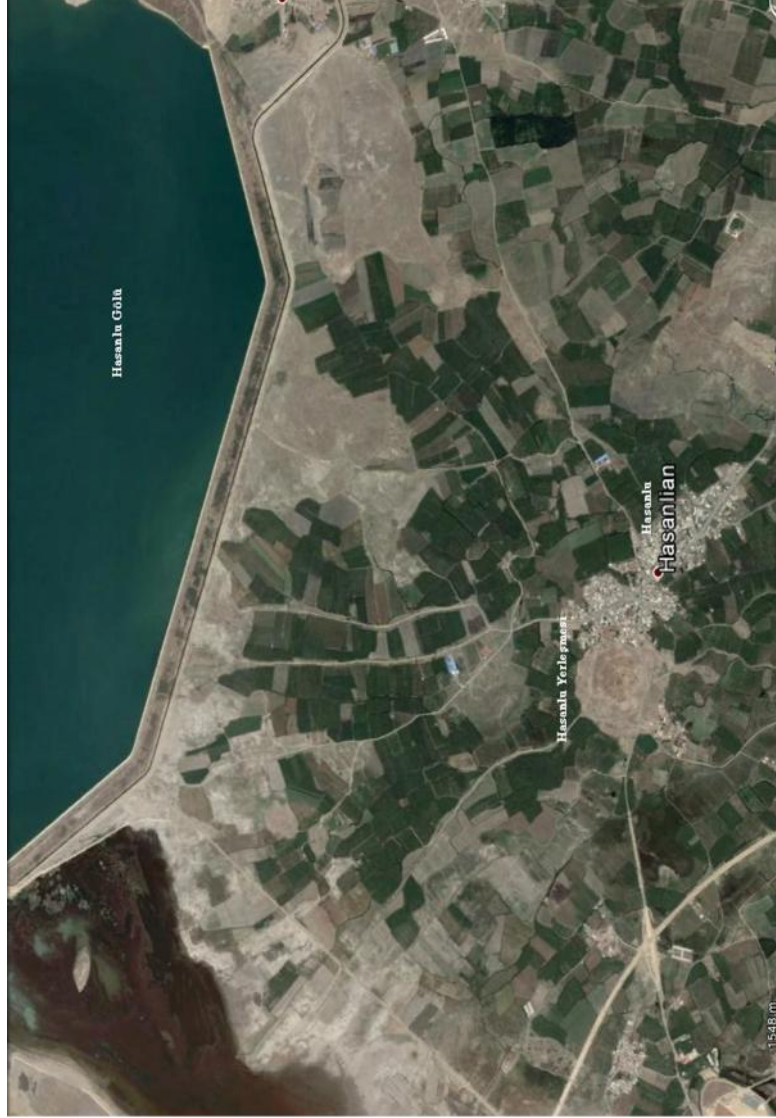

Harita 1. Anadolu ve İran Coğrafyası

KUZEYBATI İRAN'DA ÖNEMLİ BİR YERLEŞME: HASANLU

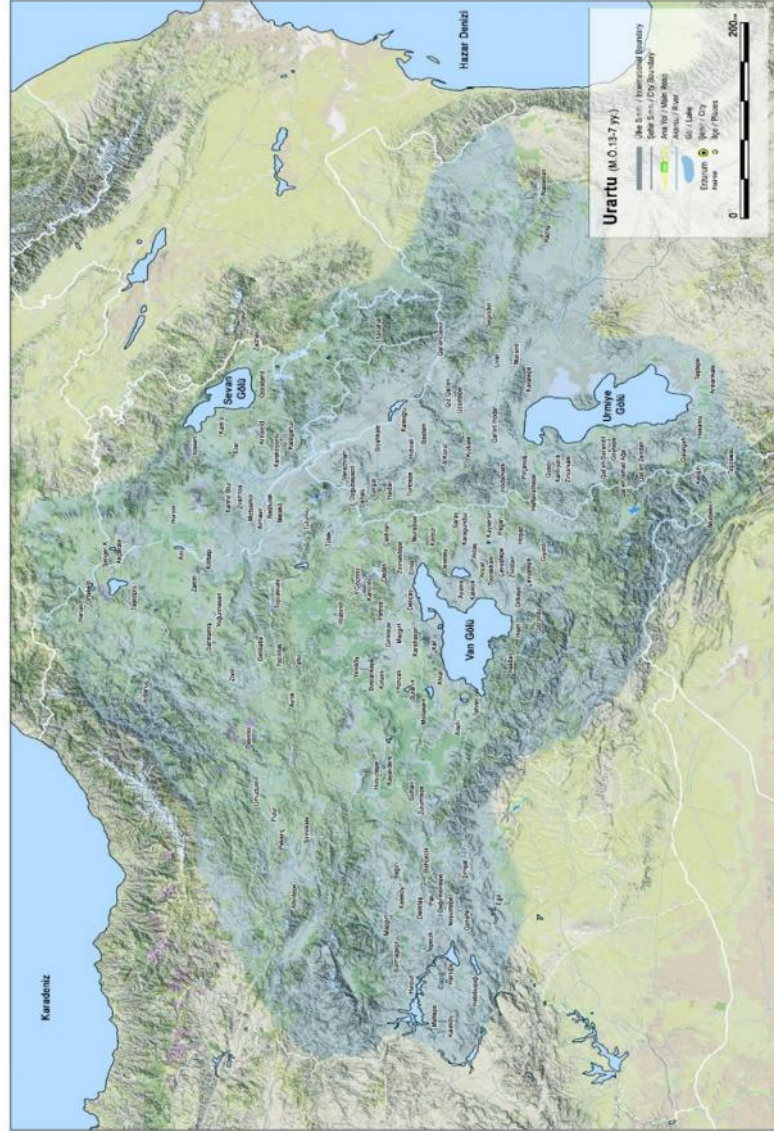

Harita 2. İran Coğrafyası

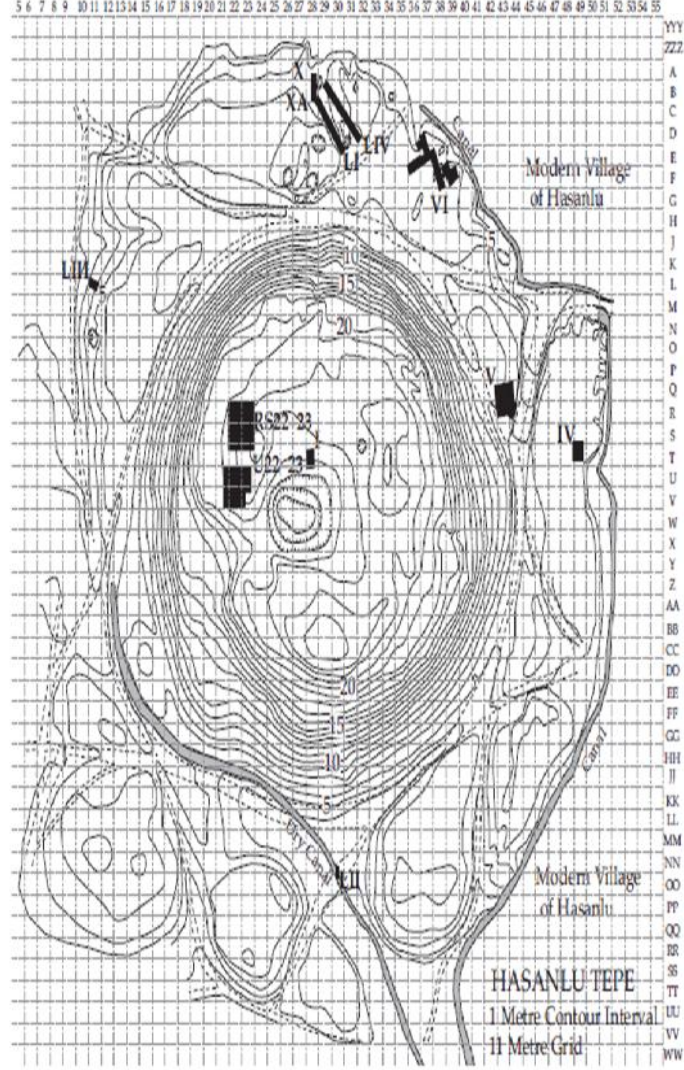

Harita 3: Hasanlu Yerleşmesi ve Çevresi

KUZEYBATI İRAN'DA ÖNEMLİ BİR YERLEŞME: HASANLU

Harita 4: Urartu Yayılım Haritası

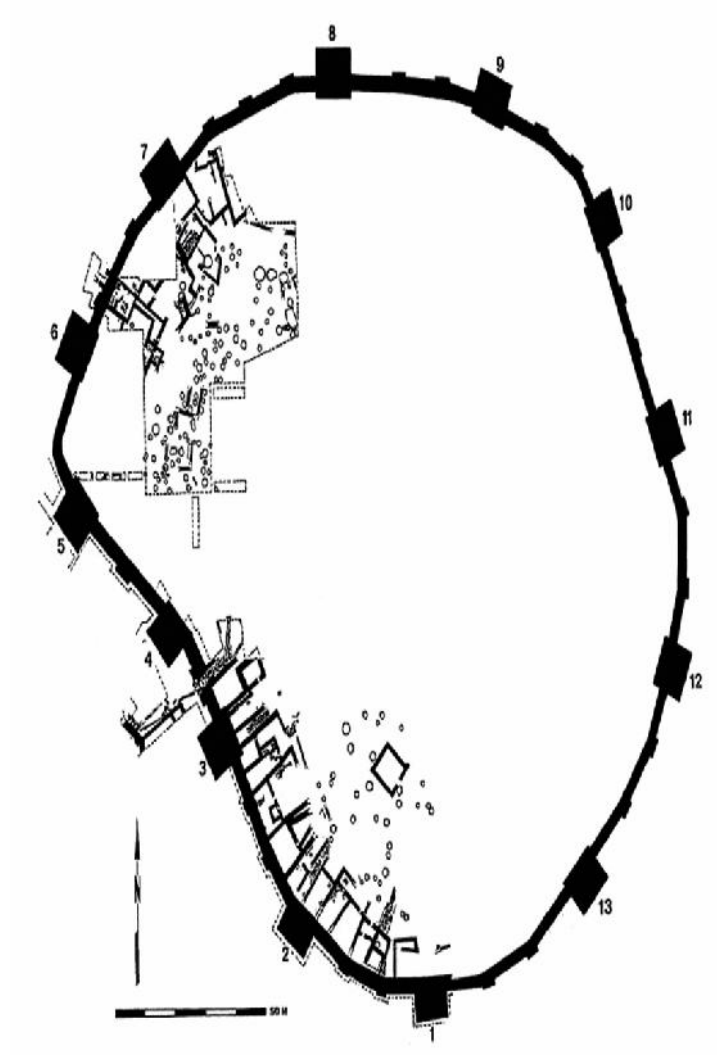

Harita 5: Hasanlu Topografya Planı (Danti 2011)

KUZEYBATI İRAN'DA ÖNEMLİ BİR YERLEŞME: HASANLU

Figür 1: Hasanlu (Dyson)

Figür 2: Hasanlu III B Planı (Muscarella 2006)

KUZEYBATI İRAN'DA ÖNEMLİ BİR YERLEŞME: HASANLU

Foto 1: Hasanlu

Foto 2: Hasanlu

NEZAHAT CEYLAN

Foto 3: Hasanlu

Foto 4: Hasanlu

KUZEYBATI İRAN'DA ÖNEMLİ BİR YERLEŞME: HASANLU

Foto 5: Hasanlu Buluntu Örnekleri **Foto 5:** Hasanlu Buluntu Örnekleri

Foto 7: Hasanlu Buluntu Örneği
http://www.metmuseum.org/toah/hd/hslu/hd_hslu.htm

Foto 8: Hasanlu Buluntu Örneği
(http://www.metmuseum.org/toah/hd/hslu/hd_hslu.htm)

Foto 9: Hasanlu Buluntu Örneği
(http://www.metmuseum.org/toah/hd/hslu/hd_hslu.htm)

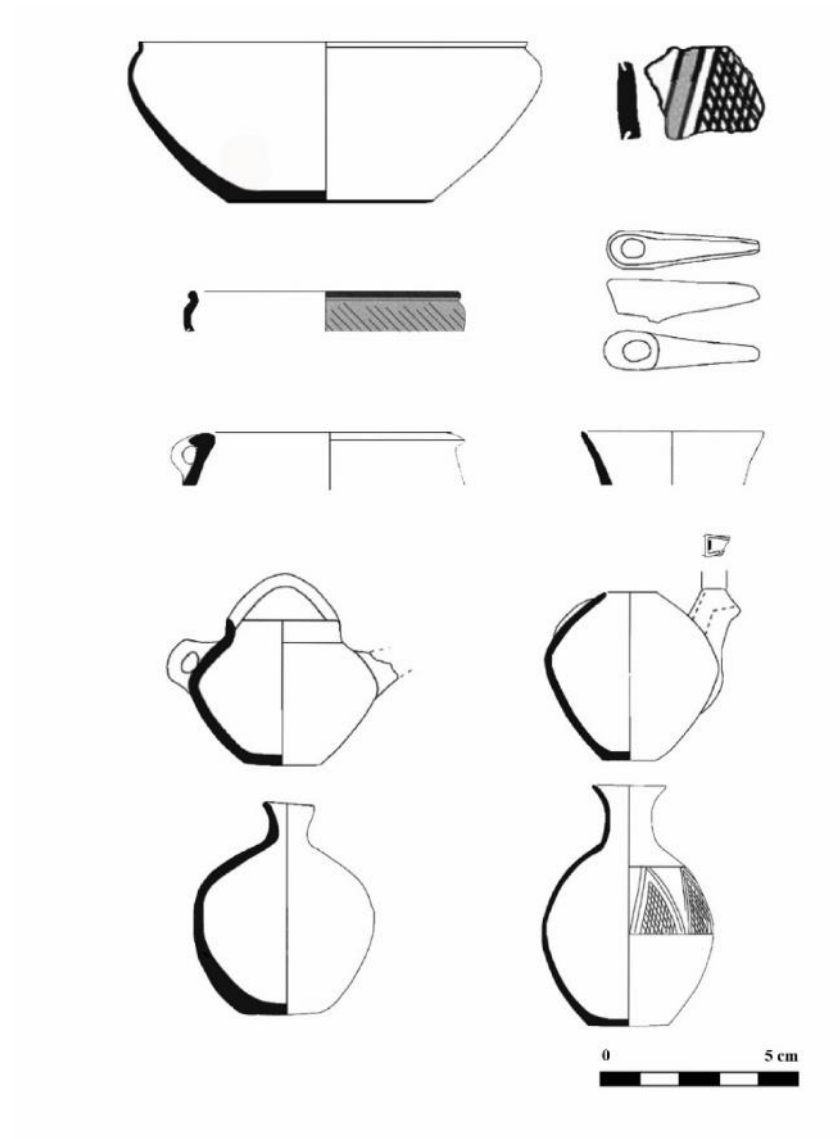
KUZEYBATI İRAN'DA ÖNEMLİ BİR YERLEŞME: HASANLU

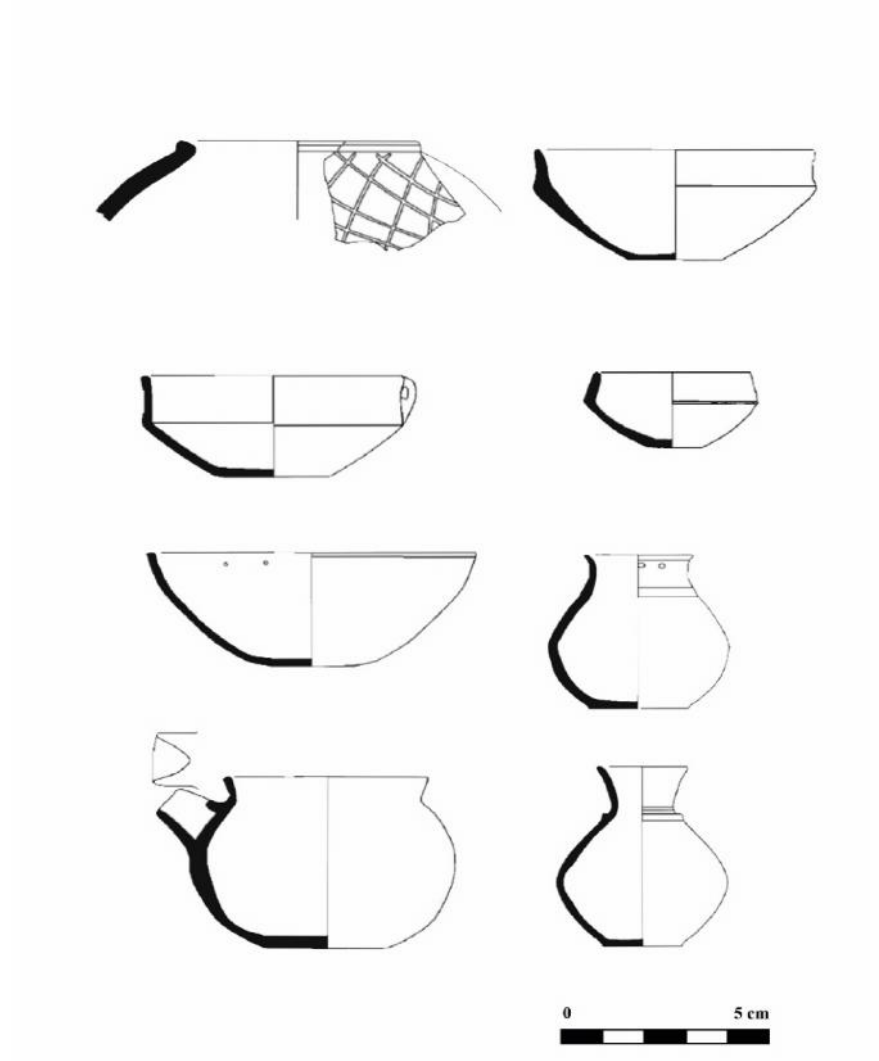
Foto 10: Hasanlu Buluntu Örneği
(http://www.metmuseum.org/toah/hd/hslu/hd_hslu.htm)

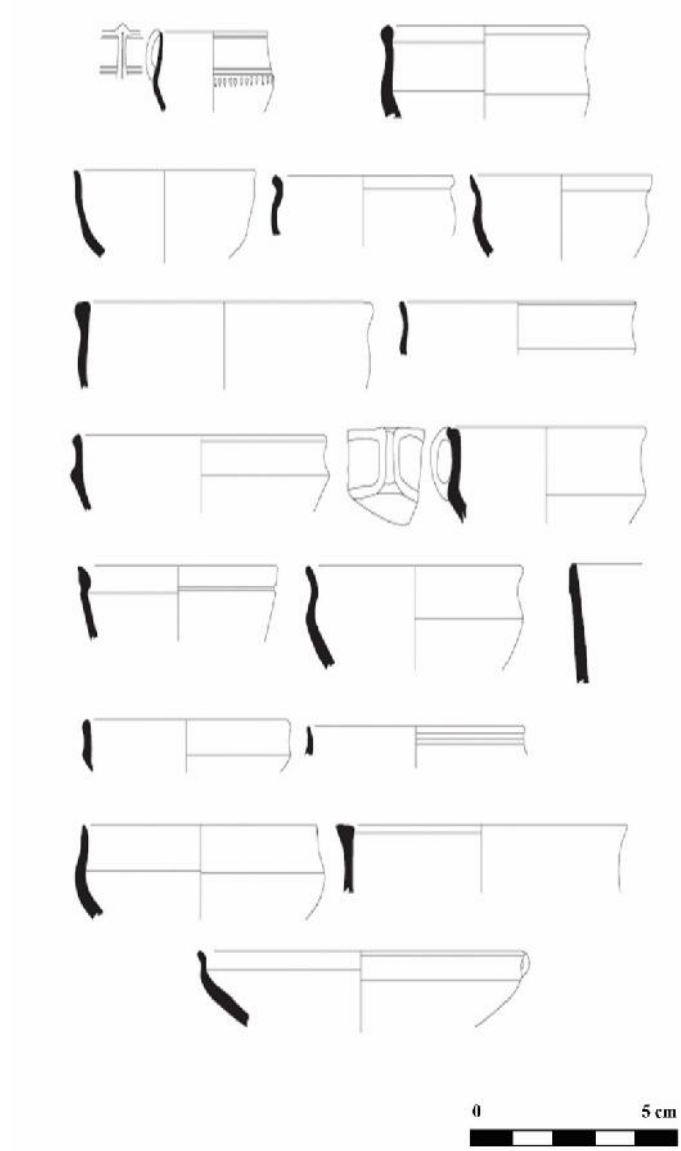
Foto 11: Hasanlu Buluntu Örnekleri

Çizim 1: Hasanlu Keramik Çizimi (Danti 2013)

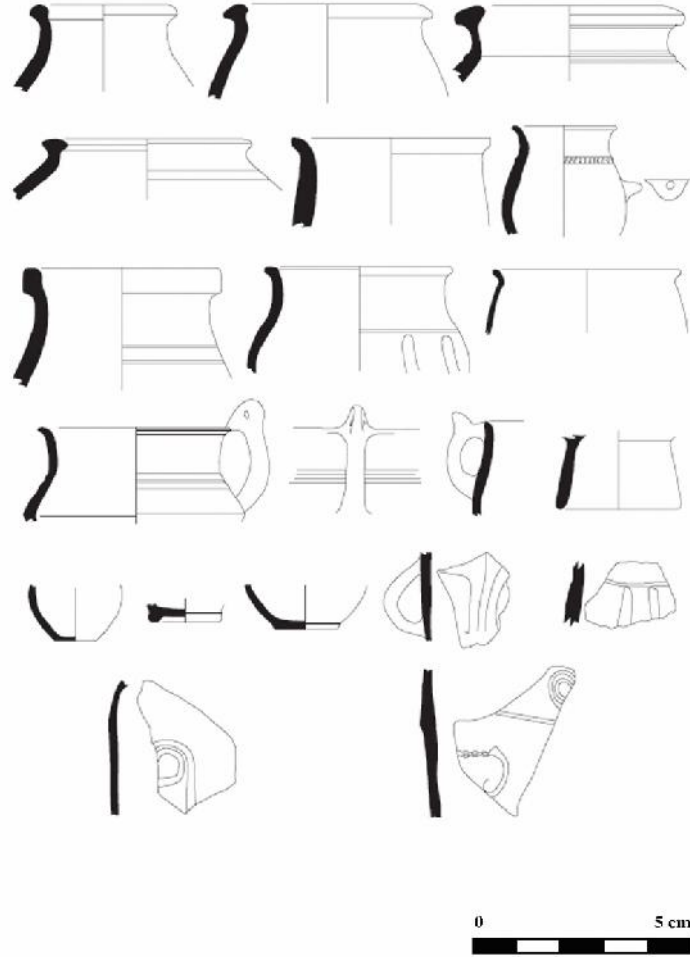

Çizim 2: Hasanlu Keramik Çizimi (Danti 2013)

Çizim 3: Hasanlu Keramik Çizimi (Danti 2011)

KUZEYBATI İRAN'DA ÖNEMLİ BİR YERLEŞME: HASANLU

Çizim 4: Hasanlu Keramik Çizimi (Danti 2011)